

АДАПТАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЇ КОМУНІКАТИВІСТИКИ ДО ПОТРЕБ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА

ADAPTATION OF COMMUNICATION SCIENCE METHODOLOGY FOR THE INFORMATION LAW: THEORETICAL PLATFORM

Василенко М.С., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін

Сумська філія

Харківського національного університету внутрішніх справ

Василенко В.А., к.філол.н., доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін

Сумська філія

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті досліджується сучасний стан та актуальні зміни комунікаційного простору. Визначено, що формування наукової моделі сучасного комунікаційного простору виявилось справою вкрай складною для гуманітарної науки в цілому і дало новий імпульс розвитку нової галузі міждисциплінарних досліджень – комунікативістиці (Communication science), науці про особливості різного роду взаємодій всередині соціальних (людських) систем.

Проаналізувавши тенденції наукових доробок учених, автори вбачають, що юридична наука в дослідженні Інтернету пішла своїм шляхом. Якщо комунікативістика орієнтована на розгляд соціальних аспектів Інтернету, то юридична наука виходить саме з його технічних характеристик. Для обох версій джерелом послужив класичний інформаційний підхід, бо саме він став методологічною платформою формування вітчизняного інформаційного права.

Встановлено, що інформаційний підхід, поширений в інформаційному праві, який акцентував категорію інформації, залишає без уваги родовидові атрибути процесів комунікації, її структуру і склад комунікантів. Логіка виділення галузі інформаційного права в цьому методологічному руслі будується на виокремлення в соціальному просторі особливої сфери – інформаційної, в якій розгортаються інформаційні суспільні відносини, тобто такі суспільні відносини, об'єктом яких виступає інформація. Однак такий підхід, на переконання дослідників, актуалізує проблему демаркації інформаційних і неінформаційних суспільних відносин і не враховує специфіки технічно опосередкованих відносин, характерних для сучасного інформаційного суспільства.

У дослідженні проаналізовано наукові погляди на проблему якісного інформаційного підходу в юридичній науці, пов'язаного із легальним визначенням інформації. Можливо, методологія інформаційного права зможе розширити свій евристичний потенціал не за рахунок удосконалення поняття «інформація», а за рахунок інтеграції нового термінологічного ряду.

Автори висловлюють надію, що протистояння комунікативістики й інформаційного підходу в теорії інформаційного права поступиться місцем новому методологічному синтезу.

Ключові слова: методологія інформаційного права, інформаційне право, комунікаційний простір, комунікативістика, інформаційне суспільство.

The article is investigate the modern state and last updates in the communication space. Determined that humanitarian science has formed its scientific model with difficulty and has spawned a new field interdisciplinary research – communication science, the science of the peculiarities of various kinds of interaction within social (human) systems.

Examining scientific researches the authors found out the legal science selected its own way of Internet research. If communication science focuses on consideration of the social aspects of the Internet, legal science is oriented to fixation of product specification Internet. Both of them have chosen source a classic informational approach, because it became the methodological platform for the formation of domestic information law.

The found out that in the information law uses the informational approach. It accentuates the category of information, leaving without attention the genus and species attributes of the processes of the communication, its structure and composition communicants. The logic of separation of the industry of information law in this methodological riverbed is based on singling out a special sphere of social space - information sphere. It unfolds information public relations, i.e. public relation, the object of which is information. However, this approach actualizes the problem of demarcation of information and noninformation public relations. It does not take into account the specifics of technically mediated relations, which are typical for the information society.

The article analyzes scientific views on the problem of qualitative information approach in legal science which is associated with the legal definition of information. It is possible that the methodology of information law will be able to expand its heuristic potential not by improving the concept of "information", but by integrating a new series of terminology.

The authors hope that the confrontation of communication science and information approach in the theory of information law given place to the new methodological synthesis.

Key words: methodology of information law, information law, communication science, communication space, information society.

Стрімкий розвиток технократизації у ХХ ст. спричинив дві комунікаційні революції – розповсюдження радіо, телебачення та Інтернету. Підсумком цього стало формування і бурхливий розвиток глобального багатомірного комунікаційного простору, що став основою сучасного медіапростору. У рамках останнього здійснюється не тільки трансляція культури, а й дедалі більше різноманітних соціальних інтеракцій. Сучасний комунікаційний простір інтегрує різні види комунікації – особисту, групову, масову, мережеву, і спирається на складну технічну інфраструктуру. Очевидно, що настільки складний і багатоаспектний феномен вкрай важко операціоналізувати. Формування наукової моделі сучасного комунікаційного простору виявилось

справою вкрай складною для гуманітарної науки в цілому і дало імпульс розвитку нової галузі міждисциплінарних досліджень – комунікативістиці (Communication science), науці про особливості різного роду взаємодій всередині соціальних (людських) систем [1].

Мета даної статті – аналіз домінуючого в описі суспільних відносин у теорії інформаційного права інформаційного підходу і виявлення шляхів збагачення його евристичного потенціалу за допомогою інтеграції теоретичних досягнень сучасної комунікативістики.

До теперішнього часу в середовищі вчених, які займаються дослідженнями комунікації, склалося розуміння того, що, по-перше, комунікація є об'єктивний процес

передачі інформації одним суб'єктом іншому, а по-друге, у межах цього процесу конструюються нові сенси, інтерпретації, поведінкові практики. Однак, що стосується формування загальноновизнаної теорії комунікації, то тут поки що немає єдиної методологічної платформи, яку б поділяли всі дослідники цього напрямку науки.

Аналіз зарубіжних публікацій дозволяє виявити три рівні дослідження або стадії пізнання комунікації. Перший рівень складають концепції, що відображають філософську перспективу. Базовою категорією аналізу виступає комунікація, але різні концепції пропонують свої варіанти опису, роз'яснення і передбачення соціальної реальності. На другому рівні розробляється методологія дослідження комунікативних процесів у конкретному соціальному середовищі на основі розвитку інструментальних аспектів філософських концепцій. Вивчення комунікації в певному контексті – це третій, емпіричний рівень. Усі рівні аналізу знаходяться у взаємозв'язку, взаємодоповненні і взаємовпливові [2, с.142].

На сьогоднішній день існує кілька наукових підходів щодо вивчення комунікації. Склалася інформаційно-кібернетична, філософська, соціологічна, етнографічна, етологічна, психологічна, лінгвістична, семіотична та інші концепції. У всіх теоріях присутнє поняття комунікації як базової категорії аналізу, однак велика кількість підходів зумовлюється плюралістичністю розуміння її сутності [2, с. 5], що, у свою чергу, визначається різним трактуванням природи і специфічних характеристик комунікації.

Процес обміну інформацією, встановлення взаєморозуміння між учасниками комунікації передбачає наявність певного соціально-психологічного середовища або комунікативного простору, де є можливою побудова адекватної комунікативної моделі. Взаємозв'язок учасників комунікативного процесу з комунікативним простором простежується у декількох напрямках, а саме: у безпосередньому зв'язку і постійній залежності між ними, що позначається на системі декодування і кодування знаків, змісті повідомлення; цілеспрямованій взаємодії суб'єктів взаємодії і комунікативного простору; виникненні протиріч між комунікаційним простором і індивідом за відсутності в ньому умов для задоволення інформаційних потреб особистості; виникненні в комунікативному просторі механізмів, які сприяють або не сприяють взаєморозумінню між суб'єктами інформації; у впливі комунікативного процесу на комунікативний простір і навпаки, що веде до змін кожного з них; у виникненні протиріч між учасниками комунікативного процесу і комунікативним простором у разі відсутності в останньому умов для ефективного обміну інформацією, налагодження взаєморозуміння і діалогу.

Загальна комунікативна дія суб'єктів спілкування передбачає наявність зворотного зв'язку, яка означає, що комунікатор тільки тоді зрозуміє, що його інформація проінтерпретована правильно, коли реципієнт прийме на себе роль комунікатора і своїм висловлюванням підтвердить, що він зрозумів сенс інформації. Канал зворотного зв'язку є в будь-якій взаємодії, завдяки чому комунікація набуває характер соціально-психологічного контексту.

Таким чином, результатом успішної комунікації є створення загального сенсу, досягнення відповідного рівня розвитку загальної комунікативної дії, що веде до збільшення і прийняття (неприйняття) інформації. Інформаційний обмін можливий лише в умовах інформаційної різноманітності, коли ж таке розмаїття відсутнє (незалежно від того, який характер цього розмаїття), він неможливий.

На сьогоднішній день у науковій літературі склалося три основні парадигми, що включають різні підходи і теорії соціальної комунікації.

Інформаційна (класична) парадигма соціальної комунікації розуміє комунікацію як процес передачі інформації (сигналу, повідомлення) від джерела до реципієнта. Дане

трактування стало формотворним для соціокомунікативного знання і, по суті, є найпоширенішим серед дослідників. Класична парадигма комунікації досить результативна при вивченні комунікативних практик, пов'язаних із впливом на аудиторію: діяльність ЗМІ, владних і політичних структур, публічної комунікації, організації маркетингу та інших, тобто таких практик, у яких реалізуються ті чи інші форми маніпулятивного впливу.

Інтеракційна (некласична) парадигма характеризується тим, що в її рамках комунікація трактується не як інформаційний вплив, а як результат взаємодії рівних суб'єктів, як інтеракція, у ході якої народжуються спільні сенси і значення. До некласичної парадигми комунікації відносять феноменологічний, семіотичний, соціопсихологічний, критичний підходи. У соціологічній теорії дана парадигма знаходить свої методологічні основи в суб'єктивістському підході, у першу чергу, у символічному інтеракціонізмі і в інших теоріях, які продовжують його традиції (драматургічний підхід І. Гофмана, етнологія Г. Гарфінкеля, теорія інтерактивних ритуалів Р. Коллінза та ін.). Некласична парадигма зарекомендувала себе при дослідженні практик міжособистісного спілкування, вироблення та інтерпретації символів і знаків, форм міжкультурної комунікації та формування ідентичності в умовах іншої культури (проблема толерантності), способів вирішення конфліктів.

Традиції постнекласичної парадигми розглядають комунікації як переплетення дискурсивних і наративних практик, що складаються «тут і зараз». При цьому звертається увага не тільки на мовні практики, але і на екстралінгвістичні (позамовні), тобто на той соціальний контекст, який породив ту чи іншу форму комунікативної практики. До постнекласичної парадигми відносять і синергетичну інтерпретацію комунікації як процесу спонтанного самоорганізованих комунікативних систем, створення ситуативної цілісності на основі когерентності поведінки і дискурсів учасників комунікації (даний підхід найбільш послідовно представлений у теорії комунікативних систем Н. Лумана).

Важливо, що всі досліджувані парадигми співіснують одночасно і застосовуються залежно від конкретної дослідницької мети. Класична парадигма найбільш плідна при вивченні ефективності інформаційного впливу і соціального впливу, оскільки відображає онтологію ієрархічних відносин у суспільстві. Некласична парадигма доречна при вивченні різних форм інтеракції, так як відображає онтологію соціального партнерства і формування комунікативної цілісності взаєморозуміння. Постнекласична парадигма ефективна при вивченні ситуативних дискурсивних конфігурацій, оскільки відображає онтологію мережевих комунікацій у сучасному суспільстві.

Досить успішно такий підхід може бути застосований до досліджень Інтернету як сукупності мережевих відносин, модифікованих соціальних інститутів, технологій і технічних засобів, пов'язаних через комп'ютерно опосередковані лінії, і як вельми специфічних форм людської поведінки. У даний час Інтернет формує глобальний інформаційно-комунікативний простір, будучи фізичною основою для веб та безлічі систем (протоколів) передачі даних, що визначає кілька рівнів його дослідження: комунікаційний (технічний апаратний і технологічний програмний) і комунікативний (антропоцентричний). Усі рівні комунікації в Мережі перебувають у системно-функціональному взаємозв'язку і взаємозалежності. Важливо підкреслити також синергетичний характер подібної багаторівневої комунікації [3].

Сьогодні Інтернет – це не тільки і не стільки технологія, скільки соціальна реальність, глобальний простір, інститут взаємодії з усією системою сучасного суспільства, головною характеристикою якого виступає комунікативність. Вплив Інтернету на антропоцентричну, соці-

альну комунікацію, на нашу думку, безсумнівний. ООН в 2011 р. прирівняв свободу доступу в Мережу до свободи слова [3].

Таким чином, разом з Інтернетом у межах усього людства було створено нове комунікативне середовище, котре поступово, поглинаючи все нові і нові фрагменти соціуму, підсилює суспільну потребу в широкому поширенні гіпертекстів. У цьому сенсі усний, письмовий та електронний види комунікації можна розглядати як окремі і послідовні етапи розвитку комунікативного дискурсу.

Разом із тим аналіз досліджень представників гуманітарних наук, присвячених вивченню всесвітньої мережі, показує, що і до сьогодні превалює технологічний підхід, незважаючи на те, що є досить широка емпірична база для вивчення Інтернету як феномена соціальної комунікації.

Найбільш перспективним щодо дослідження Інтернету представляється методологічний підхід, запропонований деякими вченими [3], з урахуванням як комунікативної, так і комунікативної його сутності. На наш погляд, це дозволяє сформувати більш адекватне уявлення про даний феномен. Відповідно до запропонованої методології Інтернет, з одного боку, – інформаційно-комунікативна технологія, всесвітня система комп'ютерної комунікації, що здійснюється за допомогою штучної мови машинних кодів, яка реалізує комунікативні можливості, а з іншого боку, – інформаційно-комунікативний простір, що формується на основі апаратної і програмної інфраструктур у результаті сукупності процесів комунікації всіх суб'єктів.

Юридична наука в дослідженні Інтернету пішла своїм шляхом. Якщо комунікативістика орієнтована на розгляд соціальних аспектів Інтернету, то юридична наука виходить саме з його технічних характеристик. Для обох версій джерелом став класичний інформаційний підхід.

Постулати теорії інформації розроблялися в працях Г. Лассуела, У. Уівера, М. Л. де Флюера, Ч. Осгуда, У. Шрамма, які удосконалювали уявлення про комунікативний ланцюг і які впливають на фактори ефективності його роботи. Необхідно відзначити, що теорія інформації розглядала поняття «інформація» виключно з кількісної сторони, не беручи до уваги її цінності та змісту: сторінка машинописного тексту для теорії інформації завжди містить відносно однакову кількість інформації, незалежно від того, надрукований на ній текст чи безглуздий набір символів.

Застосування теорії інформації в середині ХХ ст. обмежувалося моделюванням систем зв'язку. Оскільки останні призначені для безпомилкової передачі по каналу зв'язку інформації, представлені будь-яким набором символів, застосування було ефективним. Однак, як нам вбачається, характерний для теорії інформації кількісний підхід непридатний у тих випадках, коли важливою виявляється оцінка значущості і сенсу інформації. Ця обставина знайшла відображення в працях вітчизняних учених-юристів, які займаються теорією інформаційного права. Так, В. М. Лопатін у фундаментальній теоретичній главі підручника «Інформаційне право», присвяченій основам теорії інформації, приходять до наступного висновку: «... створення теорії, яка відображала б якісну сторону інформації, – справа майбутнього, але деякі кроки в цьому напрямку вже робляться (алгоритмічний, семантичний, топологічний підходи до інформації та ін.)» [4, с. 26].

Подальше відпрацювання комунікативних схем розвивалося комунікативістами, які доповнювали їх семіотичними і когнітивними аспектами, такими, як сенс і значення, сприйняття і розуміння. Проте у нашій країні комунікативістика отримала порівняно пізне визнання, оскільки глобальні комунікативні процеси піддавалися рефлексії в рамках теорії «інформаційного (постіндустріального, інформаційного, технотронного та ін.) суспільства».

З появою останньої провідну роль в інформаційному підході стало грати поняття «інформація». Апологети доктрини інформаційного суспільства виходили з тези про те, що оперування інформацією стало основою нових економік, а сектор послуг і освіти виявився не менш значущим ніж промисловість і сільське господарство. Підхід, який акцентував нове значення інформації, отримав назву інформаційного. Саме він став методологічною платформою формування вітчизняного інформаційного права.

Логіка виділення галузі інформаційного права в цьому методологічному руслі будуватиметься на виокремленні в соціальному просторі особливості сфери – інформаційної, в якій розгортаються інформаційні суспільні відносини, тобто такі відносини, об'єктом яких виступає інформація. В. А. Копилов вважає, що в обсяг поняття «інформаційна сфера» включені дві множини: 1) суспільні відносини, що виникають з приводу таких специфічних об'єктів, як програми для ЕОМ; комп'ютери; інформатика як наука, що вивчає інформацію; одночасно «інформація» і «комп'ютери» як причинно пов'язані поняття; телекомунікація як засіб передачі, отримання інформації та віддаленого зв'язку; 2) інформаційні права і свободи [5]. Інформація при такому підході виявляється одним із об'єктів соціального обміну. І хоча сам автор пише про те, що «при дослідженні цього (інформаційного) середовища доцільно спиратися на інформаційний підхід, заснований в першу чергу на методах правової інформатики та правової кібернетики» [5], реально такий підхід заснований саме на якісному підході до інформації.

Останній чітко проявляється у визначеннях інформаційного права. Так, за М. М. Рассоловим, інформаційне право є сукупністю юридичних норм і інститутів, що регулюють інформаційні відносини в інформаційній сфері [6, с. 34]. І. Л. Бачило і В. М. Лопатін розширюють це визначення, конкретизувавши види інформаційних правовідносин: «... інформаційне право – сукупність правових норм, що регулюють відносини в інформаційній сфері, пов'язаних із обігом інформації, формуванням і використанням інформаційних ресурсів, створенням і функціонуванням інформаційних систем із метою забезпечення безпечного задоволення інформаційних потреб громадян, їх організацій, держави і суспільства» [4, с. 67]. В. А. Копилов дає таку дефініцію інформаційного права: система охоронюваних державою соціальних норм і відносин, що виникають в інформаційній сфері – сфері виробництва, перетворення і споживання інформації [5]. О. А. Баранов розглядає інформаційне право як галузеву юридичну науку: «...інформаційне право – це галузева юридична наука, яка вивчає сукупність норм права, що регулюють інформаційні відносини в суспільстві, котрі відносяться до інформаційної діяльності в цілому» [7, с. 5].

Як бачимо, саме категорія «інформація» є вихідним для цих визначень, вона використовується як атрибутивна ознака описуваного об'єкта. Ніяких характерних для теорії інформації категорій (приймач, передавач, канал, повідомлення, код) у них не використовується.

Сьогодні «інформація» – одне з основних наукових понять. Поряд із такими поняттями, як «речовина», «енергія», «простір і час», воно становить основу сучасної наукової картини світу. Однак інформація – одна з найбільш проблемних загальнонаукових категорій, яка не має не тільки однозначного визначення, але і відповідного наукового об'єкта. Цей термін не можна визначити через простіші поняття. Категоріальний аналіз наявних дефініцій даного поняття показує, що інформація визначається через знаки, дані або повідомлення, які, у свою чергу, визначаються через інформацію.

У зв'язку з цим інформаційний підхід неодноразово піддавався критиці.

Інформаційний підхід – методологічний принцип наукового пізнання, що полягає в розгляді об'єктів вивчення через призму категорії інформації.

Можливі два режими використання інформаційного підходу: коректний, коли інформаційні моделі і реальна дійсність відокремлюються одна від одної, і некоректний, коли інформація отожднюється з реальними об'єктами (сигнали, знання, властивість відображення, структура та ін.). Некоректний підхід широко поширений у науці і практиці, тому що він здатний виконувати корисні функції: номінативну, конструктивну, описово-пояснювальну». Дійсно, інформація несубстанціальна, її неможливо реально виділити з процесів взаємодії матеріальних систем.

Коли ми розглядаємо інформацію як здатність систем відобразити зовнішній світ за допомогою знаків і сигналів, ми повинні визнати, що будь-який соціальний обмін неможливий поза інформаційного обміну, тобто будь-які суспільні відносини є інформаційними. Тим самим виникає загроза повного збою операціоналізації поняття. Ці труднощі визнають і самі вчені, які спеціалізуються в галузі інформаційного права. Наприклад, І. Л. Бачило вказує, що «інформація в певних формах як матеріальний і нематеріальний предмет відносин входить елементом у будь-які правовідносини» [4, с. 67]. М. А. Лапіна та співавтори відзначають, що практично всі суспільні відносини містять інформаційну складову, і на цій підставі пропонують розмежовувати широке та вузьке розуміння інформаційного права [8, с. 32]. У широкому сенсі до норм інформаційного права можна віднести будь-які норми, що регулюють процес передачі відомостей однією особою іншій. Однак у цих випадках інформаційна діяльність відіграє допоміжну роль, тобто є засобом для досягнення мети, що лежить за межами інформаційної сфери. У вузькому сенсі до інформаційного права можуть бути віднесені лише такі норми, які регулюють інформаційні процеси, які є самоціллю, тобто коли інформація є не тільки засобом досягнення чогось іншого, але і кінцевий підсумок. Де-факто, це означає зведення предмета інформаційного права до сфер особистого спілкування (взагалі врегульованого правовими засобами в дуже скромних обсягах), масової інформації та функціонування технічної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, що де-юре, далеко не так.

Крім того, проблеми якісного інформаційного підходу в юридичній науці пов'язані і з легальним визначенням інформації. Як зазначає І. Л. Бачило, інформаційне право реалізується в чотирьох формах, до яких відносяться: доктринальний, науковий розвиток проблем, засобів,

напрямків їх використання в процесах інформатизації суспільства; розвиток законодавства в даній галузі правових відносин; навчальна дисципліна в середніх, вищих і академічних формах освіти і підвищення професійної підготовки фахівців, масового навчання громадян використанню інформаційних технологій; спосіб розвитку і виховання правосвідомості [9, с. 82]. Доктринальна форма знаходиться в тісному зв'язку із законодавчою і, як вбачається, покликана забезпечувати її розвиток і вдосконалення. Однак зворотній зв'язок між цими формами, безсумнівно, існує.

У даний час інформаційне законодавство України налічує незначний масив нормативно-правових актів, найбільш значимі з яких – Конституція України, Цивільний кодекс України, базовий для інформаційної сфери Закон України «Про інформацію», Закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах», Закон України «Про авторське та суміжні права», Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про інформаційні агентства», Закон України «Про електронні довірчі послуги» та ін.

Теоретична платформа, що дозволяє розглядати інформацію як складну багатоаспектну категорію, вироблену юридичною наукою понятійну конструкцію, на сьогоднішній день відсутня. Відповідно, законодавець оперує не науково обґрунтованим терміном, а загальноживаним, практично побутовим поняттям. Як зазначає О. А. Шубіна, стан термінології інформаційного законодавства в науковій літературі прийнято характеризувати як термінологічний хаос.

Можливо, методологія інформаційного права зможе розширити свій евристичний потенціал не за рахунок удосконалення поняття «інформація», що має зазначені обмеження, а за рахунок інтеграції нового термінологічного ряду.

Отже, проведене дослідження підтверджує, що адаптація методології комунікативістики до потреб теорії інформаційного права є трудомістким завданням. Однак таким чином стає можливим якісний опис суспільних відносин, характерних для інформаційного суспільства, і, відповідно, підвищення ефективності правового регулювання. Маємо надію, що протистояння комунікативістики і інформаційного підходу в теорії інформаційного права поступиться місцем новому методологічному синтезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гойхман О. Я. Коммуникативистика в современном обществе. Современная коммуникативистика. 2012. № 1. С. 4–8.
2. Саблина С. Г. Коммуникация и общественные связи: западные теории, методология, практика : учеб. пособие. М., 2008. 204 с.
3. Шилина М. Г. Интернет-коммуникация: исследовательские концепции XXI века. К вопросу формирования категориально-понятийного аппарата: Медиаскоп. М., 2012. № 2.
4. Бачило І. Л., Лопатин В. Н., Федотов М. А. Информационное право : учебник. 2-е изд., с изм. и доп. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 725 с.
5. Копылов В. А. Информационное право. Концепция структуры системы информационного права. Материалы научно-технической конференции от 27 января 2010. С. 35-39.
6. Рассолов М. М. Информационное право: учебное пособие. М.: Юристъ, 1999. 400 с.
7. Баранов О. А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи: підручник. К.: Софт Прес, 2005. 316 с.
8. Лапина М. А., Ревин А. Г., Лапин В. И. Информационное право. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 335 с.
9. Бачило І. Л. Информационное право: учебник для академического бакалавриата. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 419 с.